

ВИТЕБСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ
УЧРЕЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
«ПОЛОЦКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»

**ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ
ПРИДВИНСКОГО КРАЯ**
региональная научно-практическая конференция
студентов, магистрантов и аспирантов
18 – 19 декабря 2007 года

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

70-летию образования Витебской области посвящается

НОВОПОЛОЦК
2007

УДК 332.146.2 (476.5) (082)

Ин 57

Редакционная коллегия:

ЛАЗОВСКИЙ Д.Н. (председатель)
КАСТРЮК А.П. (зам. председателя), ХЕЙФЕЦ М.Л. (зам. председателя)
БАБЕНКО Э.М., БАКАТОВИЧ А.А., БЕЛОРУСОВА Н.Л., БУЛАХ В.В.
ДУК Д.В., ЕГОРОВ А.В., ЖАРКОВА О.Н., КРЕМНЕВА Е.Г.
ЛУХВЕРЧИК В.Н., ЛЫСОВ А.А., ЛЫСОВА Н.Б.

Ин 57 **Инновационное развитие Придвинского края:** сборник научных трудов региональной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов, Новополоцк – Полоцк, 18 – 19 декабря 2007 года. – Новополоцк: ПГУ, 2007. – 292 с.
ISBN 978-985-418-250-6

Сборник научных трудов посвящен 70-летию образования Витебской области; рассмотрены вопросы истории и культуры Придвинского края, социально-экономического развития региона, экологии и здорового образа жизни, инновационного развития Витебской области.

Предназначен для научных работников, будет полезен студентам, магистрантам, аспирантам.

УДК 332.146.2 (476.5) (082)

Рецензенты:

д-р экон. наук БОГДАН Н.И., д-р филол. наук ГУГНИН А.А.
д-р техн. наук ИВАШКО В.С., д-р техн. наук ПОПОК Н.Н.

ISBN 978-985-418-250-6

© Учреждение образования
«Полоцкий государственный университет», 2007

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА ПРИДВИНСКОГО КРАЯ

УДК 27(476)

ПОЛАЦК І ВІЦЕБСК У РЭЛІГІЙНАЙ ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

В.У. ЧАРАЎКО, Д.У. ДУК, В.І. ШАЙКОЎ

Аналізуецца роля і месца Полацка і Віцебска ў рэлігійнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага. Разглядаюцца асноўныя падзеі, да якіх мелі дачыненне згаданыя гарады

Воляю лёсу некаторыя гарады ў мінулым шматразова аказваліся ў цэнтры падзей. Маштаб падзей вагаўся, ступень удзелу ў іх – таксама. Унёсак гэтых гарадоў быў настолькі значным, што выкрэсліць іх у гісторыі краіны немагчыма. Сказанае можна цалкам аднесці да Полацка і Віцебска і іх ролі ў рэлігійнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага. Яны мелі дачыненне да многіх важных падзей, у іх мінулым адлюстраваліся спецыфічныя рысы канфесійнага жыцця ВКЛ.

Адметнае геапалітычнае становішча Вялікага княства Літоўскага на сутыкненні праваслаўнага Усходу з каталіцкім Захадам мела вынікам тое, што ўсходняе і заходняе хрысціянства сваім існаваннем ўзаемадзейнем вызначалі спецыфіку рэлігійных адносін на працягу практычна ўсёй гісторыі краіны [1, с. 53]. Полацка-Віцебскі рэгіён, хоць і з’яўляўся працягла час аплотам праваслаўя, не знаходзіўся ў баку ад гэтага ўзаемадзейнення.

Пануючая эліта ВКЛ вылучалася прагматызмам, які дазваляў выкарыстанне рэлігійнага патэнцыялу ў палітычных справах. Гранне на супярэчнасцях паміж супернікамі і пошук сярод іх тактычных саюзнікаў з дапамогай канфесійнага фактару ўяўляюць неад’емную рысу ранняй гісторыі ВКЛ. Так, змагаючыся з Міндоўгам, полацкі князь Таўцівіл спрабаваў заручыцца падтрымкай крыжакоў. Праявай змагання стала існаванне на працягу 1250 – 1260 гадоў каталіцкага біскупства з кафедрай у Полацку – старажытным беларускім цэнтры праваслаўя [2, с. 63; 3, с. 118 – 119].

Улада разглядала рэлігію як дзейсны ідэалагічны фактар, здольны кансалідаваць насельніцтва і ўмацаваць існуючы лад, таму праводзіла палітыку спрыяння царкве. Апошняя адказвала лаяльным стаўленнем да дзяржавы. Такая сістэма дзейнічала, калі ў краіне мелася адна масавая рэлігійная плынь. У адваротным выпадку сітуацыя атрымлівалася больш складанай.

Уплыў канфесіі вызначаўся стаўленнем да яе дзяржавы, магутнасцю эканамічнай базы царкоўнай арганізацыі, колькасцю вернікаў, іх маёмасным станам і сацыяльным становішчам. Таму кожнай царкве былі жыццёва неабходны пэўная колькасць вернікаў, зямельныя ўладанні, садзейнічанне з боку дзяржаўнай улады. Вернікі не браліся з ніадкуль, іх трэба было прыцягнуць на свой бок, па сутнасці, – аднаць у іншай царквы. Суперніцтва паміж канфесіямі адбывалася таксама і за ўвагу з боку ўлады. Адсюль наяўнасць у краіне некалькіх масавых рэлігійных плыняў, арыентаваных на адны і тыя ж групы насельніцтва, аўтаматычна вяла да канкурэнцыі паміж імі – з’явы заканамернай і натуральнай [4, с. 20].

Аналізуючы сітуацыю другой паловы XVI стагоддзя, С.А. Падокшын прыйшоў да высновы аб складанні ў грамадскай свядомасці ВКЛ у 1570 – 80-х гадах дзвюх мадэляў рэлігійна-царкоўнага жыцця: плюралістычнай (заснаванай на талерантнасці) і унітарнай (адметнай канфесійнай нецярпімасцю) [5, с. 14, 38 – 39]. Ідэя і практыка як талерантнасці, так і рэлігійнай нецярпімасці ў ВКЛ набыла актуальнасць значна раней за XVI стагоддзя. Па сутнасці плюралістычная і унітарная мадэлі – варыянты больш агульных мадэляў – верацярпімай і уніфікуючай [4, с. 19]. Нецяжка заўважыць іх дыяметральную супрацьлегласць. Пры гэтым абедзве акрэсліліся ва ўмовах канкурэнтнага ўзаемадзейнення рэлігійных плыняў ВКЛ. Узнікненне уніфікуючай мадэлі выглядае лагічным. Уладзе было неабходна, каб рэлігія садзейнічала кансалідацыі грамадства. Дзяржаўная ўлада спрыяла канфесійнай аднароднасці насельніцтва, бо пры наяўнасці аднаго веравызнання міжканфесійная барацьба па зразумелай прычыне адсутнічае ў прынцыпе. Пры гэтым дзяржава ўлічвала расклад сіл і абірала такую плынь, якая магла прынесці найбольш выгод [4, с. 21].

Такая рэлігійная палітыка пачала ажыццяўляцца ў ВКЛ у 1387 годзе, калі быў выданы прывілей, згодна з якім рыцары і баяры каталіцкага веравызнання атрымалі значныя правы [6, с. 64, 67]. У 1413 годзе адбылося заключэнне Гарадзельскай уніі [7, с. 90]. Паводле яе ўмоў вышэйшыя пасады павінны былі займаць “толькі каталіцкай веры прыхільнікі” [6, с. 68 – 70]. У дзяржаўнай канфесійнай палітыцы мэтазгодна вылучаць наступныя кампаненты: цэнасна-мэтавы (мэты, каштоўнасці); нарматыўны (закана-

даўства); інструментальны (сродкі рэалізацыі) і праксеалагічны (практычнае выкананне) [8, с. 7]. Разрыў паміж імі бывае значны. Полацкая і Віцебская землі адносіліся да “зямель прыслухоачых” з асаблівым статусам. Падпарадкоўваліся цэнтру яны на ўмовах дагавора з вялікім князем. Апошні не мог пагаршаць прававое становішча жыхароў гэтых зямель [7, с. 125 – 126]. Праваслаўныя князі і баяры ў Гарадзельскім з’яздзе не ўдзельнічалі, а без іх згоды прывілей 1413 года не мог распаўсюджацца на Полацкую і Віцебскую землі. Аднак у рэчаіснасці было не зусім так. Хаця палітычныя правы князёў і баяроў у межах абласцей-анексаў нібыта не аспрэчваліся, яны страчвалі магчымасць усялякага ўплыву на дзяржаўную ўладу ў цэлым [7, с. 91 – 92]. Акрамя таго, на практыцы прынцыпы аўтаноміі вытрымліваліся не заўсёды [7, с. 127].

Калі складванне уніфікуючай мадэлі рэлігійных адносін абсалютна зразумела, дык фарміраванне верацярпімай мадэлі патрабуе пэўных тлумачэнняў. На першы погляд, тое, што сцвярджалася раней, – абавязковая канкурэнцыя паміж веравызнаннямі і імкненне дзяржаўнай улады да прадухілення міжрэлігійнай барацьбы – супярэчыць самой магчымасці ўзнікнення талерантнасці. Аднак гэта толькі на першы погляд. Існаванне верацярпімай мадэлі было магчымым пры наяўнасці дзвюх галоўных умоў – усталявання раўнавагі паміж веравызнаннямі і правядзення дзяржавай талерантнай рэлігійнай палітыкі. Талерантная рэлігійная палітыка садзейнічае захаванню грамадствам поліканфесійнасці і патэнцыйна захоўвае магчымасць міжрэлігійных канфліктаў. На практыцы яна, аднак, можа гуртаваць грамадства нашмат больш эфектыўна, чым уніфікуючая. Выдатным прыкладам гэтага служыць сінхронная рэалізацыя альтэрнатыўных курсаў дзяржаўнай рэлігійнай палітыкі пад час грамадзянскай вайны паміж прыхільнікамі Свідрыгайлы і Жыгімонта Кейстутавіча.

Пасля дзяржаўнага пераварота 1432 года Вялікае княства Літоўскае раскалолася на два дзяржаўныя утварэнні – Вялікае княства Літоўскае на чале з Жыгімонтам Кейстутавічам і Вялікае княства Рускае, дзе працягваў кіраваць Свідрыгайла. Апошняя стварылася на аснове Полацкай, Віцебскай і Смаленскай зямель [9, с. 246]. Жыгімонт Кейстутавіч абаяраўся на федалаў літоўскіх па этнічнай прыналежнасці, каталіцкіх паводле веравызнання і прапольскіх у плане знешнепалітычнай арыентацыі, Свідрыгайла карыстаўся падтрымкай “рускай” праваслаўнай арыстакратыі, што выступала супраць саюзу з Польшчай. Рэлігійны фактар вырашальнай ролі не меў (у ліку прыхільнікаў Жыгімонта былі праваслаўныя, Свідрыгайлы – католікі), аднак адыгрываў пэўнае значэнне [7, с. 91, 95 – 98].

Пад час грамадзянскай вайны кожная групоўка імкнулася да аб’яднання краіны пад сваёй уладай. Ляйла і Жыгімонт Кейстутавіч у 1432 і 1434 гадах выдалі прывілей, часткова ўраўняўшы ў правах католікамі праваслаўных федалаў, каб перацягнуць іх на свой бок [7, с. 98; 9, с. 248]. Свідрыгайла, наадварот, абвясціў аб сваім намеры ажыццявіць унію паміж праваслаўнай і каталіцкай царквымі. Рабіў ён гэта не для кансалідацыі грамадства, а для нейтралізацыі касцёла і атрымання дапамогі ад папы рымскага, таму далей дэкларацый не ішоў [3, с. 506; 7, с. 99]. Але нават гэта выклікала вялікую незадаголенасць праваслаўных федалаў Вялікага княства Рускага (можна ўявіць іх рэакцыю на рэальныя дзеянні такога кшталту), федалаў жа каталіцкіх з лагера Жыгімонта Кейстутавіча не зацікавіла [7, с. 99].

Верацярпімая мадэль, такім чынам, прадэманстравала большую эфектыўнасць, чым уніфікуючая. Гуртаванне зрабілі магчымымі толькі крокі ў напрамку талерантнасці.

Прыкметную ролю ў дзейнасці вялікіх князёў літоўскіх займала імкненне да стварэння незалежнай ад Масквы праваслаўнай мітраполіі. Першы раз падобная структура ўзнікла ў 1316 годзе (1317), ініцыятарамі яе стварэння называюцца Віцень і Гедымін [7, с. 69; 10, с. 89]. Мітраполія неаднаразова скасоўвалася і аднаўлялася. Пэўную, праўда, эпизадную ролю ў гэтых падзеях адыграў Полацк. Полацкі епіскап Феадосій быў накіраваны Вітаўтам у Канстанцінопаль для пасвячэння на мітраполію [7, с. 92; 10, с. 100 – 101]. Справа скончылася няўдачай, мітрапалітам Феадосій не стаў, затое зрабіўся першым полацкім архіепіскапам [7, с. 92; 10, с. 101; 11, с. 28]. Пастаўлены патрыярхам мітрапаліт Фоцій выказаў большую прыхільнасць да Масквы. Таму па ініцыятыве Вітаўта ў 1416 годзе царкоўны сабор у Іваградку заявіў: “... имуще убо пастыря именемъ, дѣломъ же не имуще...” і абраў асобнага мітрапаліта – Ірыгорыя Цамблака [7, с. 92 – 93; 12, стб. 300 – 314]. У саборы ўдзельнічаў і Феадосій [7, с. 92 – 93; 11, с. 28].

На сярэдзіну XVI стагоддзя праваслаўе, як і раней, дамінавала на ўсходзе Беларусі – тут налічвалася ўсяго чатыры каталіцкія парафіі [13, с. 407]. Мяркуючы па прывілеях Полацку на магдэбургскае права 1498 года і Полацкай зямлі 1511 года, праваслаўная царква даволі актыўна займалася эканамічнай дзейнасцю і стварала пэўную канкурэнцыю для мяшчанства [14, с. 114 – 117, 103 – 106]. Некалі наданыя ёй правы пацвярджаліся манархамі: “...в сем нашем листу потвержаем на вечность архиепископу полоцкому Луце и по нем будучым архиепископом полоцким сим нашим листом: мають они тые дела духовныи справовати подле обычая своее церкви по давному”, – адзначана ў прывілеі Аляксандра 1502 года [15, с. 86 – 87].

З прычыны поліканфесійнасці грамадства рэлігійная сістэма Вялікага княства Літоўскага была надзвычай адчувальная да змены раскладу сіл у царкоўнай сферы. У XVI стагоддзі абодва вядучыя веравызнанні ВКЛ зазналі крызіс. Адною з праяў яго было падзенне нораваў у асяроддзі духавенства. Намякаючы на не зусім манаскі лад жыцця епіскапа Кірыла Цярлецкага, будучы полацкі архіепіскап

Мялеццй Сматрыцкі адзначыў, што той “упрыгожыў сябе забойствамі, распустай” і “яшчэ пры жыцці пазбавіўся носа на твары з прычыны прыдворнай хваробы” [6, с. 173]. “Русінскія святары... па ўсіх днях п’юць цёмнае віно. І калі ўжо не служаць ні розум, ні ногі, яны часта валяцца проста сярод плошчы”, – занатаваў у 1581 годзе нямецкі лютэранін Пауль Одэрборн звычкі праваслаўных святароў Беларускага Падзвіння [16, с. 163, 172 – 173].

Вынікам крызісу касцёла стала Рэфармацыя, што пачалася ў ВКЛ у 1553 годзе [7, с. 224]. З напрамкаў пратэстантызму найбольшы ўплыў у ВКЛ набыў кальвінізм. Большасць збораў знаходзілася пад апякунствам магнатаў і шляхты. У Полацку меўся “мяшчанскі” збор, што з’яўлялася рэдкасцю [17, с. 199].

Адказам на Рэфармацыю стала каталіцкая контррэфармацыя. Пачаткам яе ў ВКЛ лічыцца 1570 год пачатак дзейнасці тут езуітаў [9, с. 406]. Асноўная дзейнасць езуітаў канцэнтравалася на стварэнні “самай магутнай зброі для... прапаганды” – сеткі калегіумаў, куды прымаліся і іншаверцы. Паралельна з атрыманнем якаснай адукацыі выхаванцы адпаведным чынам “адполероўваліся” [18, с. 64; 19].

Наколькі паспяховай была такая дзейнасць, сведчыць гісторыя замацавання езуітаў у Полацку. Калі ў 1579 годзе яны з’явіліся тут, на Полаччыне не налічвалася 20 шляхцічаў-католікаў [20, с. 335; 21, с. 53]. Ад ваяводы кальвініста Мікалая Дарагастайскага езуітаў ахоўваў камендант замка Францішак Жук (“Принял же братию весьма радушно только один [он]”) [20, с. 335; 22, с. 4]. І гэта пры наяўнасці ў “браціі” адпаведных каралеўскіх граматаў з загадам “аказваць гасцям усялякую прыхільнасць” [22, с. 4]. У 1581 годзе пачала работу школа з пяцю вучнямі, сярод якіх былі... сын таго самага ваяводы і пляменнік праваслаўнага епіскапа [23, с. 48]. Праз некалькі гадоў колькасць навучэнцаў розных веравызнанняў у калегіуме ўзрастае, а на працягу XVII – XVIII стагоддзяў Полацк з “другой Індыі” (так яго спачатку называлі езуіты з-за малой колькасці католікаў) ператварыўся ў “иезуитский Иерусалим” [24, с. 44; 25, с. 3].

У 1596 годзе была заключана Брэсцкая царкоўная унія, у выніку якой утварылася уніяцкая царква. Адносіны паміж праваслаўем і уніяцтвам вызначаліся вострай канкурэнцыяй. Віцебск увайшоў у гісторыю як горад, у якім адбылася падзея, нечуваная для ВКЛ паводле жорсткасці і маштабнасці – паўстанне 1623 года. Полацкая епархія (куды ўваходзіў і Віцебск) стала арэнай супрацьстаяння двух неардыннарных асоб той эпохі – праваслаўнага ўладыкі М. Сматрыцкага і яго уніяцкага “калегі” І. Кунцэвіча. 1621 – 1623 гады ў Полацкай епархіі адзначаны бесперапыннымі хваляваннямі [26]. Супраціўленне праваслаўнага насельніцтва захадам І. Кунцэвіча падахваціла яго дзейнічаць рашуча. На вальным сейме паслы скардзіліся, што ён “пакідае запячатанымі на працягу пяці гадоў праваслаўныя цэрквы Оршы і Магілёва. Грамадзяне полацкія і віцебскія... прымушаны... выходзіць для набажэнства... у палі... Бедныя людзі... прымушаны вазіць сваіх дзяцей для хрышчэння на адлегласць 10 міль і больш... Многія немаўляты паміраюць, не прыняўшы хрышчэння... у тым жа... Полацку... Кунцэвіч даў загад выкапаць з зямлі целы праваслаўных, нядаўна пахаваных... і выкінуць... на спахыву сабакам” [6, с. 326 – 327].

І. Кунцэвіч шукаў падтрымкі ў дзяржавы. Віцебскі ваявода ў лісце да яго канстатаваў, што ў горадзе няма ніводнага сапраўднага уніяты [27]. Полацкі епіскап у лісце да Л. Сапегі заяўляў: “Я ніколі не змушаў схізматыкаў да веры...” [28, с. 666]. Аднак канцлер меў іншыя звесткі і адказаў рэзкім пасланнем, у якім раіў не абстрацаць і без таго небяспечную сітуацыю: “Замест радасці прычыніла нам ваша квапная Унія жалбы, клопаты і неўладкаванасці”, – зазначаў канцлер [6, с. 329 – 333; 28, с. 668 – 673]. Копіі адказаў Л. Сапегі мелі папулярнасць сярод праваслаўных, бо, як казаў сам епіскап, яны “бачыл, што да іх палітыка ставіцца з павагай” [21, с. 77; 28, с. 666].

Урэшце дзеянні І. Кунцэвіча прывялі ў 1623 годзе да паўстання віцяблян, падчас якога епіскап быў з выключнай жорсткасцю забіты [9, с. 490 – 491; 26]. Паўстанне захлынулася ў крыві [6, с. 345 – 359]. Калі параўноваць падаўленне гэтага паўстання з падаўленнем паўстання Б. Хмяльніцкага або са сталінскімі рэпрэсіямі, смяротнае пакаранне для двух дзесяткаў чалавек можа падасца не дужа суровым выракам. Варта, аднак, памятаць, што як сам выпадак паўстання быў беспрэцэдэнтным выпадкам у ВКЛ, так і пакаранне за яго мусіла быць адэкватным. Гэткім яно і было.

Далейшая рэлігійная гісторыя ВКЛ звязана з усё большым адыходам ад верацярпімасці і арыентацыяй на уніфікуючую мадэль рэлігійных адносін. Апошнім пратэстанцкім сенатарам быў полацкі кашталян Ян Сасноўскі, які памёр паміж 1660 і 1664 гадамі [7, с. 291; 29, с. 70].

Асобнымі старонкамі канфесійнай гісторыі ВКЛ варта лічыць час знаходжання тут іншаземных войскаў. Гэты фактар уносіў свае значныя карэктывы. У час вайны 1654 – 1667 гадоў вышэйшай царкоўнай інстанцыяй для праваслаўных Вялікага княства Літоўскага фактычна стаў маскоўскі патрыярхат: патрыярх Нікан, напрыклад, па сваёй ініцыятыве прызначыў ігумена віцебскага манастыра Калікста полацкім епіскапам [24, с. 84; 30]. Паўночная вайна запомнілася полацкім уніятам пагромам, учыненым Пятром I у Сафійскім саборы (“...як толькі цар стукнуў кулаком у зубы а. вікарыя, а вушы й нос пачаў адцінаць, ахвіцэры... адразу пачалі забіваць святароў, калоць штыхамі, збіваць, таптаць...”) [31, с. 38]. Пацярпеў і Сафійскі сабор, узарваны ў 1710 годзе [32, с. 454].

Мінулае Полацка і Віцебска было такім жа, як і мінулае краіны, у склад якой яны ўваходзілі. Таму ў мінулым Полацка і Віцебска, нібы ў кроплі вады, адбіліся талерантнасць і недзярпімасць, прагматызм і

фанатызм, знакавае і эпизадычнае, славуатае і ганебнае, трыумфальнае і трагічнае – усё, чым адзначана элігіяная гісторыя Вялікага княства Літоўскага.

ЛІТАРАТУРА

1. Марозава, С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596 – 1839 гг.) / С.В. Марозава; пад навук. рэд. У.М. Конана. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 352 с.
2. Сагановіч, Г. Нямецкая каталіцкая місія і Полацк у XIII ст. / Г. Сагановіч // Полацк: карані нашага радавода: Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці: матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі 5 – 6 верасня 1996 г. / ПДУ; рэд. А. Мальдзіс і інш. – Полацк, 1996. – С. 59 – 63.
3. Чаропка, В. Імя ў летапісе / В. Чаропка. – 2-е выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2003. – 639 с.; іл.
4. Чараўко, В.У. Дзяржава і рэлігійныя плыні ў Вялікім княстве Літоўскім: прынцыпы ўзаемадзеяння / В.У. Чараўко // Труды молодых специалистов Полоцк. гос. ун-та / Вып. 14. Юрид. науки. – Новополоцк, 2006. – С. 19 – 21.
5. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. (Філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. – 2-е выд. – Мінск: Бел. навука, 2000. – 111 с.
6. Унія в документах: сб. / сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Минск: Лучи Софии, 1997. – 520 с.; ил.
7. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да кан. XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.; іл.
8. Землякоў, Л. Дзяржаўна-канфесіянальная палітыка ў Рэспубліцы Беларусь / Л. Землякоў, Н. Колікава // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 3. – С. 3 – 8.
9. Гісторыя Беларусі: курс лекцый: у 2 ч. / І.П. Крэнь [і інш.]. – Мінск: РІВШ БДУ, 2000. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII стагоддзя. – 656 с.
10. Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / А. Мартос. – Буэнос-Айрес: Б.и., 1966. – Репринт. – Минск: Б.и., 1990. – 229 с.; ил.
11. Грыгаровіч, І.І. Беларуская іерархія / І.І. Грыгаровіч. – Мінск: БелЭн, 1992. – 192 с.
12. Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою археографическою комиссиею. – Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1: Памятники XI – XV вв. – изд. 2-е – СПб.: Б.и., 1908. – 930 стб.+446 стб.+72 стб. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://civil-reprint.consultant.ru/doc.asp?ID=6&PSC=1&PT=1&Page=1>.
13. Туронак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронак. – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. – 877 с.
14. Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: дапам. / Я. Юхо [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2000. – 127 с.
15. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Вып. II / сост. А.Л. Хорошкевич. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1978. – 219 с.
16. Одрэборн, П. Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў / П. Одрэборн // Беларускі гістарычны агляд. – 2005. – Т. 12, сш. 1 – 2. – С. 167 – 189.
17. Іванова, Л.С. 3 гісторыі рэфармацыйнай царквы ў Полацку (друг. пал. XVI – перш. пал. XVII ст.) / Л.С. Іванова // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Полацка / рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2002. – С. 199 – 200.
18. Ластоўскі, В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В.Ю. Ластоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 126 с.
19. Макарий. История русской церкви / Макарий. – Кн. 5. Период раздела церкви на 2 митрополии. История Западнорусской, или Литовской митрополии (1458 – 1596) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rus-sky.com/church_his/cont.html.
20. Арлоў, У.А. Таямніцы полацкай гісторыі / У.А. Арлоў. – Мінск: Беларусь, 1994. – 463 с.; іл.
21. Сапунов, А.П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времён до половины XIX в. / А.П. Сапунов. – Витебск: Типография губернского правления, 1889. – 174 с.; ил. – (Отдельный оттиск из Витебской старины, 1888, т. 5).
22. Сапунов, А.П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке / А.П. Сапунов. – Витебск: Типография губернского правления, 1890. – 34 с.
23. Блинова, Т. Первый этап деятельности иезуитов / Т. Блинова // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк, 1998. – С. 40 – 54.
24. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Ю. Бохан [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII стст.). – Мінск: Экаперспектыва, 2004. – 344 с.; іл.
25. Шавельский, Г. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833 – 1839 гг.) / Г. Шавельский. – СПб.: Б.и., 1910. – XXIV с.+380 с.+84 с.

26. Вернікоўская, А. Супраціўленне праваслаўных Полацкай епархіі ўвядзенню уніі і забойства Язафата Кунцэвіча / А. Вернікоўская // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8, сш. 1 – 2 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bha/08-1-2/02.htm>.
27. Kempa, T. Nieznany list wojewody witebskiego Jana Zawiszy do arcybiskupa Jozafata Kuncewicza. Przyczynek do wyjaśnienia przyczyn zabójstwa arcybiskupa połockiego / T. Kempa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2001. – № 15 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/15/15kryn_kempa.htm.
28. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: IX – перш. палова XVIII ст. / НАН Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы; падрыхт. А.І. Богдан [і інш.]; навук. рэдактар В.А. Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 1015 с.
29. Катлярчук, А. «Уцёкі мазгоў», ці Лёсы пратэстантаў Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XVII ст. / А. Катлярчук // Спадчына. – 2006. – № 1. – С. 65 – 78.
30. Mironowicz, A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski / A. Mironowicz [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/mironowicz/kossow/kossow_spis.htm.
31. Полацкія пакутнікі: збор дак. / укл. і апрац. М. Баўтовіча. – Полацк: Сафія, 2000. – 92 с.
32. Габрусь, Т. Полацкі Сафійскі сабор / Т. Габрусь // Вялікае княства Літоўскае: энцыкл.: у 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 453 – 454